

Mikko Turunen

Ajan kokeminen ja käsitteellistäminen Lassi Nummen lyriikassa

Lassi Nummen (1928–2012) lyriikassa yhtenä toistuvana aiheena on ajan kokeminen. Ajan ymmärtämisen problematiikka heijastuu erilaisissa ajan kokemistapojen hahmoteluissa ja konventionaalisten käsitteistysten (lineaarinen, liikkuva, laskettavissa oleva) pohdinnoissa. Nummen runoissa ymmärrys ajasta näyttää muotoutuvan pikemmin erilaisten (spontaanien) ajattelukehikoiden varaan kuin vakiintuneiden mallien ohjaamana. Tämä on inhimilliselle kokemukselle laajemminkin tunnusomaista: yksilö suhteuttaa omaa ajallisuuttaan erilaisiin vertailukohtiin pyrkiessään ymmärtämään rytmää ja sen suhdetta kosmoksen sykkeeseen (Kamppinen 1999, 14). Abstrakti aika inhimillistetään, koska vasta inhimillinen kokija antaa (teoreettisesti mallinnetulle) ajalle mielen. Lyriikan aikatar kastelut ovat kiinnostavia siksi, että ne tarjoavat vaihtoehtoisia keinoja ilmaista aikaa ja tavoittelevat yksilöllisen aikakokemuksen ulottuvuuksia. Nummen runoissa aikaa eksplisiittisesti pohtiva puhuja nostaa etualalle ajallisuuden olennaisia kysymyksiä.

Tässä artikkelissa erittelen Nummen kokoelman *Välimeri* (2000; tästä eteenpäin VM) sarjaa ”Aivan tavallinen ilta”, jossa runon puhuja reflektoi ajan olemusta yhden-toista lyhyen runon kokonaisuudessa. Nummen monista aika-aiheisista runoista tähän sarjaan keskittyy erityisen runsaasti tapoja ”tuottaa” aikaa ja sen käsitteellistyksiä, ajanlaskun suhteutuksia sekä yrityksiä havainnollistaa aikaa. Kehystän sarjaa joihinkin muihin Nummen lyriikan aikapohdintoihin, joskin rinnalle valitut runot ovat lähinnä käsittelyä syventäviä poimintoja. Temporaaalisuuden problematiikkaa Nummi sivuaa sellaisissakin runoissa, joissa ajasta ei varsinaisesti puhuta. Tällöin ilmenee esimerkiksi ”kaikki aika ympärillä” -ajattelua, ajasta vieraantumisen kokemusta sekä ajallisen etäisyyden ja fyysisen läheisyyden yhteenlankeamista. Ylipäätään temporaaalisuus haastaa ymmärrystä ajassa olemisesta.

Välimeri edustaa Nummen myöhäistuotantoa, jossa esiintyy varhaisempien kokoelmien aiheita, kuten ekfrasis-runoja sekä kulttuurimatkailun synnyttämiä impressioita. Nimensä mukaisesti valtaosa *Välimeren* runoista sijoittuu Rooman ja Ateenan ympäristöihin. ”Aivan tavallinen ilta” nousee kokoelmasta esiin eksplisiittisen aikapohdinnan vuoksi, vaikka aika on viitteellisesti läsnä muuallakin teoksessa (ikäntymisen tunnot, historialliseen paikkaan liittyvät assosiaatiot ym.).

Nummi kuuluu suomalaisen lyriikan modernisteihin, joille aikapohdinnat ovat tavallisia. Modernin runon aikakäsitystä on hahmoteltu yleisesti (Viikari 1989), ja

esimerkiksi ajan ja tilan yhteyttä on tutkittu Bo Carpelanin tuotannon yhteydessä (Hollsten 2004). Kirjallisuuden aikakäsityksiä on viime aikoina kartoitettu Suomen Akatemian rahoittamassa Kirjallisuus ja aika -projektissa (2010–2013) ja sen tuottamisessa julkaisuissa. Nummen aika-aiheisia runoja on tarkasteltu sekä yksittäisen kokoelman sisällä (Kaukonen 1996), varhaistuotannon runoissa (Kajannes 2003) että Nummen puukuvaston yhteydessä (Turunen 2010). Myös kirjailijaesittelyt ja päiväkritiikki ovat nostaneet aikateeman esiin (esim. Tarkka 2000; Launonen 1978). Havaintoja ajan esittämisestä ja aikakäsitysten ilmenemisestä Nummen runoissa on siis osoitettu, mutta juurikaan ei ole syvennetty, miten kokemus ajasta rakentuu. Pureudun runosarjan aika-aiheeseen kolmesta toisistaan tukevasta suunnasta: yleisten aikakäsitysten kontekstista, ajan mieltämisen kognitiivisista periaatteista ja runon tekstin tasolla olevista esitystavoista. Erittelen näkyviin erilaisia keinoja tuottaa aikaa ja aikakokemusta sekä niiden kytköksiä vaihtoehtoihin ajan jäsennyksiin.

Vaikka aikakokemus olisi yksilöllinen, sitä jäsennetään yhteisellä kielellä ja käsitteillä, jotka antavat ajan tiedostamiselle muodon ja välineet (Elias 1992, 17, 43, 44 ja 98; Siitonen 2000, 148–150). Arkipuheen aikafrasit kuvastavat käsityksiä ajan jaksottamisesta, ja samalla ne vaikuttavat siihen, miten aikaa jäsennetään, koska ne antavat mallin ajan kokemiselle. Puhe ajasta nojaa jo valmiiksi konventionaalisiin ilmaisuihin, joilla on kielellistetty ajan abstraktio (Lakoff & Johnson 1999, 137, 139, 161, 166 ja 177). Tämän seurauksena kieli standardisoi ajan: kielellinen identifointi ja määrittely jäsenyvät selkeämmin, mutta ilmiön kokemuksellinen puoli pelkistyy. Nummen runojen lyyrinen minäkin on pitkälti sidoksissa konventionaalisiin ilmaisuihin, mutta välillä ajan kokemus mieltyy tuoreesti.

Yleensä aikakäsitykset kiteytyvät jonkin hallitsevan periaatteen (lineaarisuus, sykli-syys ym.) mukaan. ”Aikaa voidaan periaatteessa jäsentää tikittävänä, virtaavana tai sykkivänä oliona, jonka liike voi perustua joko siihen, että itse muuttuu tai siihen, että ajassa olevat asiat läpikäyvät muutoksia” (Kamppinen 2000, 10). Tällaisia eri jäsennyksiä eksplikoidaan Nummen runoissa: ”Myös aika on äärellinen, / sykkivä, sammuva, monta kehää, monta nauhaa jotka / kelautuvat / päällekkäin sisäkkäin” (Nummi 1995, 44). Tällainen tihentynyt aikakäsitysten kimppu avaa lyhyessä tilassa useita ulottuvuuksia. Toisinaan ajan olemusta ja aikaan suhtautumista kehitellään usean peräkkäisen runon sarjassa vähitellen ja eri näkökulmista, kuten sarjassa ”Aivan tavallinen ilta”.

Eksplisiittinen ajan pohdinta ja mittaamisen problematiikka

Välimeri-kokoelman sarjan ”Aivan tavallinen ilta” ajallinen ja kulttuurinen viitetapahtuma on 2000-luvulle siirtyminen. Millennium-yö lataa yksittäiseen hetkeen merkityksiä, jotka kumpuavat sekä ajanlaskun taitekohdasta, subjektiivisesta hetken kokemisesta että leikittelystä totunnaisten aikakäsitysten sisällöillä. Koko sarja kehittyy viitetapahtuman näennäisestä vähättelystä kohti eläytyvää subjektiivista kokemista. Ajan mittaamisen

problematiikka vaihtuu pohdinnoiksi ihmistajunnan ajasta ja syvenee yksilölliseksi hahmotteluksi.

Sarja alkaa ironisella suhtautumisella ”intellektuaaliseen velvollisuuteen” vähätellä vuosituhannen vaihtumista. Sävy on ulkopuolisen huvittunut ja ilmaisu puheenomaista.

Aivan tavallinen ilta, eikö totta?
 Vuosituhhat tosin vaihtuu toiseksi
 – tai tuhatluku, miten vain mielitte –
 mutta sellaistaahan sattuu.
 Ja intellektuaalinen velvollisuutemmehan
 – eikö niin? –
 on joka tapauksessa vähätellä tätä tapahtumaa:
 – Yhdentekevä numerosarja vain vaihtuu
 ja siitäkös meteli! (VM, 7.)

Runon puhuja korostaa nimenomaan suhtautumistapaa, ei itse viitetapahtumaa tai sen oletettua merkitystä. Muiden innostuksen vähättely ja oman intellektuaalisuuden alleviivaaminen näyttäytyvät etäisyydenottona ja yläpuolelle asettumisena. Kuulijaan suunnatut vahvennukset (”eikö totta?”, ”eikö niin?”) tuovat opettavaa ja osin alentuvaa sävyä. Samalla ne rytmittävät runoon vuoropuhelun kaltaisen vaihtelevuuden ja luovat kytköksiä pohdinnan ja sen kyseenalaistusten välille. Runossa kuvataan lyhyesti millennium-humuun liittyviä massailmiöitä ja juhlintaa, mutta sen jälkeen tapahtuu selvä asennoitumisen vaihdos, joka samalla tekee intellektuaalisuuden parodian näkyväksi. Kontrasti syntyy ulkoisen vähättelevyyden ja vilpittömän tunnustuksellisuuden välille.

Vähättelyvelvollisuus lienee näillä riveillä täytetty
 ja voimme siirtyä asiaan.
 Tunnustukseen:
 nämä mietteet mieltä aika naiivi tyyppi
 ja hän on (jos ette kerro kellekään)
 juhlamielellä. Kaikesta huolimatta. (VM, 7.)

Tärkeäksi nousee emotionaalinen eläytyminen poikkeukselliseen ajanlaskun taitekohtaan, ja tämä tunnustus pohjustaa sarjan loppuun ulottuvaa mietiskelyä ajan olemuksesta. Suhtautumistapojen pohdinta perustuu tietoisuuteen ajanlaskun kiinnittämisen viitetapahtumista ja niiden suhteellisuudesta.

Sarjan toinen runo pohtii historian ja maailmanjärjestyksen jäsenystä, joka konkretisoituu vuosiluvuilla ilmoitettavaan jaksotukseen. Ajanlaskun numerosarjan takana on viitekehikko, johon ilmiöt ja tapahtumasarjat sijoitetaan yhteismitallisina perusteina.

Yhdentekevä numerosarja siis vaihtuu toiseksi.
 Tarkkaan ottaen ei kuitenkaan yhdentekevä:
 kytkeytyyhän siihen iso kimpale maailmanjärjestystä.
 Mutta hiukan satunnainen kieltämättä
 koska käsitys viitetapahtuman ajoituksesta on muuttunut
 ja me olemme saaneet oppia

että Kristus luultavasti syntyi vuonna seitsemän
– tai neljä? –
ennen Kristuksen syntymää. (VM, 8.)

Runon loppuosa nostaa esille (oletetun) viitetapahtuman ajoituksen ja siihen perustuvan ajanlaskun ongelmat. Kyseessä ei ole aiemmin mainitun ”aika naiivin tyypin” emotionaalinen suhtautuminen vaan tietoon pohjautuva erittely – kuitenkin kuudennen säkeen me-muoto liittää puhujan osaksi pohdintaa. Asennoitumistapojen kirjo vaihtelee emotionaalisen innostuksen, tietopohjaisen erittelyn ja ylimieliseltä vivahtavan suhtautumisen välillä, jolloin näkökulman ottaminen tiettyyn ajan hetkeen on yhtä vaihtelevaa kuin ajanlaskun orientaatiopisteen sijoittaminen.

Olennaista onkin tarkastella ajan laskemisen ja mittaamisen periaatteita, ennen kuin johonkin ajoitusjärjestelmään sitoudutaan. Mittajärjestelmistä siirtyminen ajan laskemisen yleiseen ideaan on tyyppillinen ajan olemukseen kohdistuva pohdinta: aika on aina jotakin laskettua vaikka kelloa ei käytettäisikään (Heidegger 2000, 496 ja 497). Nummen runoissa mekaanisesta (kellon)ajasta ollaan tietoisia, vaikka sitä ei pidetä kovin merkittävänä. Esimerkiksi kokoelmassa *Matkalla niityn yli* runon minä pohtii: ”Kello on jotakin. Aika kai etenee, tai me / uiskentelemme eteenpäin / ajan tyvenessä vedessä” (Nummi 1986, 148). *Portaikko pilvissä* -kokoelmassa taas on runoja, joissa kellonaikaa seurataan hyvin intensiivisesti. Esimerkiksi Persianlahden sodan (1991) alkua odottavassa osastossa runot on otsikoitu kellonajoin (”Kello 2.17”, ”Kello 2.31”). Odotuksen ristiriitaiset tunteet kytkeytyvät minuuttitarkkuuteen, mutta lopulta ajalla ei ole ”äärtä, ei rajaa” (Nummi 1992, 189).

Ajan laskemisen problematiikka nousee eksplisiittisesti esiin ”Aivan tavallinen ilta” -sarjan kolmannessa runossa. Vaikka runossa on puhe jaksojen keston mittaamisesta, taustalla on metaforistakin tulkintaa ajan päättymättömyydestä.

Aikaa voidaan lähteä laskemaan tuosta pisteestä
tai tästä.

Olennaista, kiinnostavaa on, että
aikaa voidaan laskea:
kun laskeminen on aloitettu
se jatkuu ja jatkuu.

Tämä on iso asia. Hyvinkin
taivaallisten ja maallisten fanfaarien arvoinen. (VM, 8.)

Sitaatissa näkyy neljä aikaan liittyvää metaforista perusoletusta. Ensiksi aika on lasketavissa olevaa: abstraktio pilkotaan toisistaan erottuviin osiin, joiden lukumäärää käy päinsä ynnätä. Aika ymmärretään pääsääntöisesti metaforisten yleistysten kautta, jotka pohjaavat tietoon aikajaksojen mittaamisesta ja säännöllisyydestä (Elias 1992, 40). Ensimmäisessä säkeessä laskemisen mahdollisuus esitetään ongelmattomana, mutta kolmas säe korostaa laskemisen erityislaatuisuutta: se on sekä mahdollista että

päättymätöntä. Molempien ominaisuuksien vihjataan (”olennaista, kiinnostavaa”) olevan nimenomaan ajan laskemiselle uniikkia.

Toiseksi aika on etenevää prosessia, joka esitetään intensiteettiä luovalla toistorakenteella ”jatkuu ja jatkuu”. Jatkuvuuden ja päättymättömyyden idea on tyyppillinen aikaan liittyvä ominaisuus. Kolmanneksi aikaan on sijoitettavissa hetki, johon orientaatio sidotaan. Laskeminen karttuu jostakin nollarajasta tai kiintopisteestä, josta ajallinen etäisyys määritetään. Orientaatiopisteen sijoittaminen esitetään runossa valinnanvaraisena: voidaan ottaa tuo tai tämä piste. Erilaiset kalendaariset järjestelmät jäsentävätkin samaa yhteistä aikaa eri pisteistä lähtien. Vakiintuneiden ajanlaskujen lisäksi voi olla niistä riippumattomia subjektiivisia laskentatapoja. Näin ajan suhteellisuus korostuu: yksittäinen kokija voi asettaa omat viitekehyksensä ja hahmottaa aikaa niiden avulla irrallaan yhteisön ajattelukehikosta.

Neljänneksi aika mielletään spatiaalisena: siinä on suuntia sekä sijainteja. Tämä paljastuu deiktisistä ilmauksista ”tuosta” ja ”tästä”, jotka osoittavat sekä ylimalkaista keskinäistä sijaintia että asemointia suhteessa puhujan tarkastelupisteeseen. Ylipäättään ajan abstraktio ymmärretään tilaan liittyvien käsitteiden avulla (Bahtin 1979, 244, 256 ja 258; Elias 1992, 98–100). Konkreettisesti hahmotetussa fiktiivisessä maailmassa aika ja paikka kietoutuvat toisiinsa ja syntyy ajan kuvia paikassa (Lyytikäinen 2004, 168 ja 171; Kinnunen 2005, 198). Vastaavuus ilmenee arkikielenkin ilmauksissa: esimerkiksi välittömään nykyhetkeen mielletään fyysinen läheisyys kuten sanonnassa ”tässä ja nyt”. Ajan ilmaiseminen tilan käsittein voidaan johtaa myös kognitiivisesta metaforateoriasta: fyysisen tilan jäsentämisperiaatteet siirretään ajan abstraktion hahmotteluun (Lakoff & Johnson 1980, 41–45; Lakoff & Johnson 1999, 142 ja 146).

Ajan jaottelu tilan termein näkyy muuallakin Nummen tuotannossa. Kokoelmassa *Matkalla niityn yli* (1986) fyysinen matka niityn yli rinnastuu ihmiselämän vaiheisiin: lyyrinen minä lukee ympäröivästä niitymaisemasta suoraan temporaalisia jatkumoihin, tulevan ennakoita ja menneen ilmentymiä. Aikapaikallisuus ilmenee kuvaustavassa, jossa vuorotellen sijoitetaan niitylle konkreettisia luontokohteita ja ajallisia jaksoja. Samalla konkreettinen nurmikko liukuu metaforiseksi elämän niityksi, jolla on oma spatio-temporaalinen topografiansa. Niityn yli kulkuun voi soveltaa tien kronotooppia, joka tuo esiin paikallisten ja ajallisten määritysten yhteisyyden (Bahtin 1979, 257). Jos tien mielikuvan tavoin ajatellaan ajassa eteneminen matkana tai väylänä, tietyt reitin paikat yhdistyvät ajallisiin hetkiin.

Erityisen voimakkaasti ajan esittäminen tilan kautta tulee esiin *Hiidentyven*-kokoelman (1984) runossa ”Katedraali Vuosi”. Siinä aika hahmotuu arkkitehtonisesti erilaisina tiloina, joissa voi liikkua vapaasti (Kajannes 1995, 15). ”Katedraali Vuoden” tapainen ajan arkkitehtuuri ei ole vain Nummelle tyyppillistä: myös Bo Carpelanin tuotannossa aika muuttuu tilaksi (Hollsten 1997, 206; Hollsten 2004, 218 ja 243). Nummen runon kokija voi poiketa ”marraskuun sivukappelissa”, vaikka ”päivien

kulkue vaeltaa kevään holvissa” (Nummi 1984, 121). Sekä menneisyys että tulevaisuus näyttäytyvät avoimina mahdollisuuksina erilaisten potentiaalisten aikahaarojen päässä. Sisätilojen lisäksi aika konkretisoituu ”vuosisatojen katuina” ja ”historian valtateinä” sekä joka suuntaan kasvavana puuna, jonka rungosta yksittäiset päivät ja hetket erkanevat lehvinä (Turunen 2010, 202–203). Aika esitetään avarana tilana, jossa vuoden vaiheet paikantuvat holveiksi ja jossa voi kulkea vapaana lineaarisuudesta tai muista ajallisuutta ohjaavista malleista. Tässä tilassa tajunnallinen subjektiivinen aika laajenee vapaasti muistojen ja unelmien ilmansuuntiin.

Sarjan ”Aivan tavallinen ilta” kolmas runo kokoaa näin yhteen erilaisia aikaan liittyviä perusoletuksia. Viimeisen säkeen ”taivaalliset ja maalliset fanfaarit” toimivat siltana seuraavan runon asetelmiin. Neljäs runo maalailee *Raamatusta* ja virsilyriikasta tuttua kuvastoa ajanlaskun alun ilmestyksistä: mainitaan enkelien sotajoukko, taivaallinen sointi ja yhä jatkuva ilolaulu. Nämä ainekset eivät ole vain vuoropuhelussa edellisen runon aikajäsennysten kanssa, vaan niillä rakennetaan sekä kontrastia että pohjustetaan musiikkikuvaston käyttöä ajan hahmottamisessa.

Taivaallinen sointi luonnehditaan runossa yksiselitteisesti: ”Sointi: täydellinen. Sävelpuhtaus: ehdoton”. Musiikin kautta myös ”juhlava kuva avautuu / ajattomuuteen ja aikaan”, mikä korostaa ajanlaskun syntykokemuksen ylimaallista luonnetta ja sitä, miten näennäisen ajattomasta alkutilasta siirrytään jäsennettyyn vuosien kulkuun. Virheettömän musiikin vertauskohdaksi asettuvat myöhempien aikojen äänet:

Kahden vuosituhannen mentyä
ilolauluun on liittynyt
– turuilla ja toreilla –
sangen mittava maallinen sotajoukko. Sangen maallinen.
Sen laulu ei aina ole ehdottoman puhdasta, ei
ehdottoman soinnikastakaan.
Mutta ilmaisun tahtoa ja tarmoa ei ole syytä epäillä. (VM, 9.)

Asetelma vihjaa, että sekularisoituneen nykyajan millennium-juhlinta on kadottanut ajanlaskun alkupisteeseen liittyvän sanoman Vapahtajasta. Taivaallisen musiikin täydellisyys ja kansanjoukkojen tarmokas – joskin epäpuhdas – ilmaisu konkretisoivat edellisen runon mainitsemia taivaallisia ja maallisia fanfaareita. Musiikki esitetään ajankohtaan liittyvänä mutta ajan olemukseen tai luonnehdintaan vielä tässä vaiheessa kuulumattomana piirteenä. Myöhemmin sarjassa ajan ja musiikin yhteys syvenee, ja niistä tulee toisiaan määrittäviä kokijan subjektiivisessa tajunnassa.

Ihmistajunnan aika

Sarjan viidennessä runossa ilmaisu muuttuu jutusteleavasta pohtivaksi ja sävy vaka-voituu. Samalla siirrytään ajan olemuksen ja kokemuksen uudelleenläiseen jäsentämiseen. Mekaanisen mittayksikköajan rinnalle on tunnistettu kokemuksellinen inhimillinen

aika (human time, mental time), joka pohjaa ihmistajunnan tapoihin mieltää aika (ks. Fraser 1988, 146, 170 ja 291; Tähkä 1989, 67–68). Tällaisia vaihtoehtoisia kokemuksellisia tulkintoja ajan olemuksesta esitetään niin, että runo lähestyy luettelmaa.

Ihmistajunnan aika on, niin kuin tiedämme,
vaihteleva: monta tempoa, monta sävyä.
Joskus se jyskyttää tasaisesti, joskus
kiirehtii, rientää,
joskus hidastuu, miltei tuntuu pysähtyvän. (VM, 9.)

Auli Viikari (1989) pitää artikkelissaan ”Modernin runon aikakäsitys” keskeisenä runon aikavaikutelmien synnyttäjinä muun muassa mittaa, rytmiä ja typografiaa. Sitaatin asettelu imitoi kuvaamaansa ajan tempoa: nopea eteneminen pelkistyy kahden lyhyen sanan (”kiirehtii, rientää”) säkeeseen, kun taas hidastumista kuvataan pitkällä säkeellä. Ajan keston vaihtelevuus tulee ilmi rytmityksestä: sanan ”vaihteleva” jälkeen tulee rakenne ”monta – monta” ja ”joskus – joskus”, mikä korostaa variaatiota. Maininta ajan pysähtymisestä päättää runon. Toisinaan Nummen runoissa tekstin ulkoinen muoto ja rakentumisperiaate tukee aikakuvausta: esimerkiksi säkeenylityksen synnyttämä kaksihakotteisuus tuo vaihtoehtoiset ajan jäsennystavat runoon tai asemoinnissa sanojen keskinäinen etäisyys viittaa kuvattujen asioiden eriaikaisuuteen.

Runo on yleistävä kuvaus ihmisen tavasta kokea aikaa. Läsä on luokitteleva luonnehdinta ajan yleisestä kokemisesta mutta myös joukko yleisinhimillisiä tuntemuksia hetkien kestosta. Aiemmin runosarjassa kuvataan mekaanisen ajanlaskun periaatteita – nyt rinnalle otetaan arkinen ajankulun tuntuminen nopeana tai hitaana. Kokemistapojen rinnalla on laajempi ajattelukehikko, joka ehdottaa ajan mieltämistä yksilöllisesti koettavana rytminä tai emotionaalisesti sävyttyvänä. Yksilöllinen kokemus tekee ajasta elettyä ja koettua. Yksilöä laajemmin voidaan puhua subjektiivisesta ”minun ajastani” ja aikalaisten kanssa yhdessä koetusta ”meidän ajastamme” (Ojanen 2007, 91–92). Tällaista yleisen ja yksityisen ajan asettelua rinnakkain on Nummellakin:

Vain aika kulkee ohi. Ajat
ihmisten ajat, vuoden,
minun aikani. Minun elämäni. Sinun. (Nummi 1992, 211.)

Sitaatin ensimmäisessä säkeessä puhutaan ajasta yleisenä suureena, mutta toinen säe erittelee näkyviin inhimillistetyn ajan ja objektiivisen luonnon ajan, johon vuosikierto viittaa. Kolmas säe tuo yksilön subjektiivisen ajan, joka on kytköksissä omaan elämään, joka tietenkin on rajallisuudessaan ajallisesti määrittävä. Lisäksi runon päättävä ”[s]inun” vihjaa, että yksilön subjektiivinen aika on myös jaettua ja tässä mielessä (osa) kollektiivista aikaa.

Seuraava, sarjan kuudes runo pohtii ihmisen läsnäoloa niin yliyksilöllisissä kuin henkilökohtaisesti merkittävissä hetkissä.

Tajuammeko, ehdimmekö havaita
hetken, jolloin
vuosituhat vaihtuu?
Tai,
numero nollan edessä muuttuu toiseksi?
Syntymämme hetkeä emme muista,
kuoleman kohtaamme
– useimmat meistä –
tajunnan tuolla puolen
unen syvyydessä.
Aina poissa
elämämme korkeista hetkistä? (VM, 10.)

Runossa on kognitioon viittaavia mainintoja (tajuaminen, havaitseminen, muistaminen), jotka korostavat ajan havaittavuutta ja tiedostettavuutta. Toisaalta aikailmauksista muodostuu sarja (hetki–vuosituhat–aina), jonka rinnalla on yksilöllisen aikajänteen kaari (syntymä–kuolema). Avaussanat ”tajuammeko, ehdimmekö” tarkentavat kahteen ajan kokemisen ulottuvuuteen. Ensiksi on kyse siitä, kykeneekö yksilö tiedostamaan ja tunnistamaan merkittävän ajan hetken. Runosarjassa tällainen yliyksilöllinen temporaalinen taitekohta on tuhatluvun vaihtumisen silmänräpäys, joka runossa eksplikoidaankin. Toiseksi kyse on siitä, orientoituuko yksilö ajan kulkuun riittävästi, jotta ehtii paikantaa merkittävän muutoskohdan ajan virrassa. Edellisen runon mainitsema ihmistajunnan ajan subjektiivinen tempo saattaa rytmittää aikakokemuksen eritahtiseksi kuin hetkien havaitsemisen kannalta olisi tarkoituksenmukaista.

Ihminen esitetään myös sivullisena omasta ajallisuudestaan: olemassaolon ääripäät ovat muistamisen ja tajuamisen tavoittamattomissa. Yksilöllä on kuitenkin tarve sijoittaa itsensä aikaan ja merkityksellistää itselleen tärkeät jaksot ja hetket. Mikäli ajan standardijäsenyykset ja konventionaaliset kokemistavat eivät vastaa tähän pyrkimykseen, muovataan subjektiivisia ajattelukehikoita. Tällainen prosessi on nähtävissä sarjan seitsemännessä runossa, jossa runon kokija sovittelee itseään ajan virtaan.

Kun tuhatluku vaihtuu,
aika seisahtuu, ei,
aika virtaa edelleen, me mukana, mutta
jokin meissä seisahtaa, me yritämme seistä
ajan virrassa vedenalaisella kivellä joka jäi jo taakse
ja katsoa kaksi, kaksikymmentä, kaksisataa,
kaksituhatta vuotta
taaksepäin,
eteenpäin. (VM, 10.)

Runo alkaa temporaalikonjunktioilla ja ajan mittaamiseen viittaavalla lukuarvolla, jonka mainitaan vaihtuvan – ajan jäsentämisessä siis tapahtuu muutos. Vaihteluita on muitakin: runossa esitetään vaihtoehtoja niin tulkinnoille ajan liikkeestä, suunnasta kuin kertautuvuudesta. Lyhyt pohdinta keskittyy tiiviisti hetkelliseen aikakokemukseen, joka kuitenkin pohjautuu erilaisiin kulttuurisiin malleihin.

Runossa ilmenee konventionaalisia ajan hahmottamiseen liittyviä ajattelukehiköitä ja niitä ilmentäviä metaforisia ilmauksia. Ajan virta on konventionaalinen kieli-kuva, joka edustaa myös kieleen vakiintunutta standarditulkintaa ajan abstraktiosta (Klein 1994, 59–63; Siitonen 2000, 149). Runossa merkittäväksi koettua ajallista hetkeä (tuhatluvun vaihdetta) yritetään tavoittaa liikkeen ja seisahtumisen mielikuvilla. Ajan liikettä kuvaavat verbit (vaihtuu, seisahtuu, virtaa, seisahtaa) rytmittävät paitsi alkusäkeiden tekstiä myös mielikuvien vaihtelua. Ajan seisahtuminen voidaan tulkita kahdella tavalla. Ensinnäkin tietoisuus omasta ajallisuudesta ja hetken merkittävydestä saa kokijan mielessä ajankulunkin pysähtymään. Toiseksi ajanlaskun suuren luvun vaihtuminen muuttaa merkitsemistavan: vuosiluvun ensimmäinen numero ei enää ole yksi, joten vanha vuosituhat pysähtyy karttumasta ja sadat ja kymmenet vuodet nollautuvat. Ajan seisahtumisen tulkinta kuitenkin kiistetään säkeen lopun kieltosamalla ja samalla avataan pohdinta liikkeen ja seisahtumisen dynamiikasta. Tasaisen virran sijaan aika soljuu vaihtelevasti koettuna tempona.

Nykyhetki mieltyy kulloinkin havainnoijan kohdalla olevaksi ajaksi, ja aika joko liikkuu suhteessa paikallaan pysyvään tarkkailijaan tai vaihtoehtoisesti tämä etenee ajassa. Runon kolmannessa säkeessä aika ja aikaa kokevat yksilöt ovat liikkeessä ajan virrassa. Konventionaalisen ajan liikkeen sisään nivoutuu runossa inhimillinen kokemistapa. Toisaalta yksilön sisällä tapahtuu seisahtus, joka motivoituu subjektiivisesta merkityksellistämisestä: vuosituhannen vaihtuminen on pysähdyttävä kokemus, vaikka itse ajan kulku ei kyseisestä hetkestä häiriinny.

Toisaalta on inhimillistä takertua johonkin hetkeen tai menneeseen, mikä näkyy runossa pyrkimyksenä seistä kivellä, joka on jo jäänyt taakse. Kivimetafora hyödyntää konkreettista kuvastoa ja konventionaalista ajattelukehikkoa. Virtaamiseen liittyvä juoksevan veden elementti motivoi virran palauttamisen konkreettiselle tasolle, jolloin on mahdollista puhua vedenalaisesta kivistä ja sillä seisomisesta. Kivi kuitenkin vertauskuvallistuu esiintymiskontekstissaan, koska runo pysyttelee abstraktissa ajan olemuksen pohdinnassa. Näin vedenalainen kivi merkitsee ajan virrasta tietyn menneisyyteen vai-puneen hetken, jossa yritetään pysytellä kiinni. Kivistä tulee mentaalinen kiintopiste, jossa ympärillä liikkuva aika ja sisäinen seisahtunut hetki risteävät.

Runon loppuosassa korostuvat mittalukujen kertautuvuus ja ajan metaforiset tila-ulottuvuudet. Ajan virta strukturoidaan siten, että tulevaisuus sijoitetaan spatiaalisesti eteen ja menneisyys asemoidaan tarkastelupisteen taakse. Tämä on yleinen orientoiva käsittemetafora (Lakoff ja Johnson 1999, 140 ja 148; Lakoff ja Johnson 1980, 41–45). Välittömästi tapahtuvassa nykyhetkessä oleva orientaatiopiste muodostaa katkoksen, joka erottaa menneen tulevasta. Lukuarvot taas viittaavat ei-metaforiseen mittayksikkö-aikaan. Runossa molemmat lankeavat yhteen viimeisten neljän säkeen kohdalla.

Vuosituhannen vaihte näyttäytyy poikkeuksellisenä temporaalisena näköalapaikana: lyyrinen minä voi tähystää sekä menneeseen että tulevaan yli ihmisen ajallisu-

den. Menneisyyden ja tulevaisuuden kokeminen nykyisyydessä on eräänlaista ajallisten ulottuvuuksien vuorovaikutusta tai leikkautumista juuri tapahtuvassa hetkessä. Kyseessä on samanaikaisesti sekä eriytyminen (mennyt ja tuleva suhteessa nykyisyyteen) että integraatio, sillä tulevaisuuden kokemiseen vaikuttaa, miten menneisyys ja nykyisyys koetaan (vrt. Tähkä 1989, 67). Tajunnallinen nykyhetki (mental present, ks. Fraser 1988, 168) sisältää aina odotuksia ja muistoja, ja siksi se yhdistää menneen ja tulevan. Vertailun vuoksi esimerkiksi Bo Carpelanin lyriikassa ”kokoavassa tai lavennetussa silmänräpäyksessä menneisyys, tulevaisuus ja nykyisyys tiivistyvät yhteen hetkeen, joka on juuri hetkellisyytensä takia ohimenevä” (Hollsten 2004, 223).

Runossa mittalukujen kertautuvuus (”kaksi, kaksikymmentä, kaksisataa, / kaksituhatta vuotta”) motivoituu vuosiluvun uuden alkunumeron ja ajanlaskun alkupisteen kautta. Kasvava lukusarja tuo intensiteettiä sisältöön ja ilmaisurytmiin sekä suhteuttaa aikajaksojen kertautuvaa luonnetta. Vaikka ajallinen etäisyys esitetään mittayksiköinä (vuosien lukumäärä), ajan ulottuvuus nykyhetkestä kuvataan spatiaalisena suuntana eteen tai taakse. Metaforiset tilaulottuvuudet ovat suhteessa ajan havainnoijaan, ja siksi millennium-hetkeen sijoitetusta tarkastelupisteestä aika tahtuu tilan ulottuvuuksissa mutta etenee mekaanisen ajan yksiköissä: kaksi tuhatta vuotta eteen ja taakse avautuu vedenalaisella kivellä tasapainottelevalla kokijalle.

Rinnakkain ovat mittayksikköaika sekä metaforiset jäsennykset ajan suunnasta ja liikkeestä/seisahtumisesta. Näiden konventioiden dialogiin liittyy lyyrisen minän yksilöllinen kokemus, joka esitetään me-muotojen kautta yleisinhimillisenä. Ajan seisahtumisen ja virtaamisen mielikuvat asemoidaan sekä suhteessa toisiinsa että runon kokijaan. Mukaan nivoutuu laajemmin idea mekaanisen ja inhimillisen ajan vuoropuhelusta.

Ympärielle jäsenyvä aika

Ihmiskokemuksesta kumpuava aikakäsitys on vastakkainen mekaaniselle mittayksiköillä ilmaistulle ajalle. Jaottelu korostaa eroa objektiivisen ihmisestä riippumattoman ja yksilöllisesti mielletyn ajan välillä. Aikaa ei koeta pelkästään kestona vaan myös perspektiivinä, jolloin kyseessä on kokemuksellinen ulottuvuus, vaikka käytettäisiin ajan rationalisoituja esitystapoja. Aika perspektiivinä on yksilön kokemus ajasta, ja se koetaan enemmän osana itseä kuin ulkopuolisena mieltävä yksilöstä riippumaton kesto-yksiköiden virta (Tähkä 1989, 58). Runossa ihmislähtöinen perspektiivi (”jokin meissä”) näkyy omaperäisenä jäsennyksenä (kivellä seisominen, näköalat ajallisiin etäisyyksiin).

Asetelma sisäisestä seisahtumisesta ja yksilön ulkopuolisesta liikkeestä jatkuu sarjan kahdeksannessa runossa uudenlaisen variaation kautta. Virtaavan ajan sijaan puhutaan musiikin soljumisesta ja paikalleen jäävästä urkupisteestä – etenemisen ja seisahtamisen asetelma laajenee musiikkiin. Musiikki, aika ja ihmismieli alkavat toimia samalla tavoin.

Musiikissa se toteutuu! Urkupiste:
 yksi sävel jää paikoilleen, kaikki muut liikkeessä.
 Niillä on vapaus särkeä harmonioita
 ja luoda niitä. Mutta tämä yksi,
 tämä pysyy. Ja sillä tavoin aika
 yhtäkaaa pysähtyy ja etenee ja etenee
 ihmismieli, joka kuulee musiikin ja hetkeksi vapautuu
 ajan orjuudesta. (VM, 11.)

Musiikki etenee ajallisesti, ja sävelet ovat liikkeessä kappaleen etenemisen mukaisesti. Metaforinen rinnastus limittää musiikin ja ajan liikkeen, ja sekä urkupiste että hetki ”seisahtavat”. Voi myös ajatella, että yksi ja pysyvä sävel on kuin edellisen runon vedenalainen kivi: mennyt hetki, joka voidaan yhä tavoittaa kuulon tai muistin avulla. Suora rinnakkainasettelu viidennessä ja kuudennessa säkeessä limittää ajan ja musiikin, ja näiden rinnalle asemoidaan ihmismielen liike ajassa. Ajallisuuden tiedostaminen ja merkityksellisen hetken kokeminen rinnastuu musiikin kuulemiseen – tällainen eksistentiaalinen oivallus tuntuu irrottavan yksilön ajan pakosta ja nostavan hänet näkemään laajempia temporaalisia horisontteja.

Laajemmin musiikki ja kirjallisuus ovat temporaalisia taiteita lineaarisen etenemisenä vuoksi (vrt. veistosten spatiaalisuus). Tästä syystä tekstissä voidaan leikitellä urkupisteen idealla: runon tapahtuma, millennium-yö, jatkuu, vaikka kuvaus pysähtyy hetkeksi pohtimaan musiikin ja ajan vastaavuutta. Laajemmin koko sarjassa pohdinta ajan olemuksesta jää urkupisteen tavoin ”soimaan” runon minän tajuntaan, ja samanaikaisesti pohdinta saa muunnelmia eri aikakäsityksistä. Aika ja sen ymmärtäminen ”yhtäkaaa pysähtyy ja etenee”. Vastaavasti hetki jää soimaan (kuten myöhemmin esitän), vaikka aika kulkee valon nopeudella (Nummi 2000, 12). Musiikki on keskeinen aihe ja rakenneperiaate Nummen lyriikassa, esimerkiksi runoissa ”Chaconne” ja ”Katkelmia suuresta fuugasta” (ks. Alanko 1998; Oja 1998). Ei siis ole yllättävää, että se kytkeytyy myös ajan pohdintoihin.

Sarjan yhdeksännessä runossa lähtökohtana on tuttu aikaa kuvaava lausahdus, jonka luonnehdinnat ja asetelma kääntyvät päinvastaisiksi. Lainausmerkkien käyttö erottaa yleisen sanonnan erityisestä yksilöllisestä kokemuksesta.

”Kevyt kuin hetki,
 painava kuin aika.”
 Tai päinvastoin:
 kevyt kuin aika
 joka nopeasti virtaa tietään
 päittemme yli,
 painava kuin hetki
 joka pysähtyy ja kerää itseensä
 maailman koko painon. (VM, 11.)

Sitaattia seuraa tuoreuttava käänne, jossa sanonnan asetelmaa aletaan katsoa uudella tavalla. Käänteisyys ja uusi katsomistapa kuvaillaan tarkemmin seuraavissa säkeissä,

joissa ensin nimetään uudelleenmuotoilu (”kevyt kuin aika” ja ”painava kuin hetki”) ja sen jälkeen pohditaan sille perusteluja. Ajan keveys motivoituu siitä, että ihminen ei voi vaikuttaa ympäröivään ajankulkuun eikä välttämättä edes hahmottaa ajan abstraktiota. Yksittäinen hetki sen sijaan on rajallisuutensa vuoksi helppo ottaa haltuun ja merkityksellistä. Siihen voi liittyä sekä emotionaalista painolastia että yksilöhistoriallinen käänne. Eksistentiaalinen ajan tai oman ajallisuuden tiedostaminen on omiaan vuodatamaan ”maailman koko painon” pistemäiseen oivalluksen hetkeen. Tällainen tematiikka on esillä jo sarjan kuudennessa runossa, jossa pohditaan ”elämämme korkeimpia hetkiä”.

Lisäksi yksittäiseen tapahtumaan saattaa kytkeytyä yleisempää historiallista merkittävyyttä, jolloin hetkestä tulee poikkeuksellinen. Tällainen koettu painolasti on millennium-yössä, jonka painoarvoa vähätellään, painotetaan, arvioidaan, yksilöllistetään ja suhteutetaan. Runon omassa tekstikontekstissa hetki on merkittävämpi kuin ajan kokonaisuus – tämä motivoi runon konventionaalista sanontaa kyseenalaistavaa pohdintaa.

Sarjan toiseksi viimeinen runo yhdistelee ja kiteyttää aiempaa käsittelyä. Läsnä ovat jälleen pysähtymisen ja liikkeen teemat sekä urkupisteen kaltainen soimaan jäävä hetki. Ihmiselämän, musiikin ja ajan kytkös limitetään ulkoisen liikkeen ja sisäisen pysähdyksen jännitteeseen. Olennaista on idea kokemuksellisen ajan keskipisteestä, yksilöllisestä aikatajun origosta, jota kuvataan magneetin ja rautajyvien suhteella.

Hetki, joka pysähtyy,
jää soimaan
kun kaikki sen ympärillä
liikkuu tai vaikenee:
keskipiste,
magneetti, joka järjestää,
jäsentää ympärilleen
rautajyvät, sävelet
kaikki elämän hetket. (VM, 12.)

Rakenteeltaan runo asemoituu tukemaan kuvaa ympärille kiertyvästä ajasta. Sana ”keskipiste” sijoittuu tyografisesti keskelle runoa, ja sen ympärille muut sanat ryhmittyvät. Edeltävässä ja seuraavassa säkeessä kuvataan ajan/rautajyvien jäsentyminen hetken/magneetin suhteen. Runon asemoinnin ”ulkoreunoilla” mainitaan yksittäinen hetki (ensimmäinen säe) ja kaikki elämän hetket (viimeinen säe), jotka molemmat saavat kokemuksellisen keskipisteen. Temporaalisuuden kokemisessa tärkeäksi nousee subjektiivinen paikantaminen. Ajan liikkeen, vaihtumisen ja muutoksen jatkuvassa kiidossa on jokin kokijalle merkittävä hetki, josta käsin aikaa hahmotetaan ja siihen sijoitaudutaan. Tämä sisäinen seisahtuminen on kiintopiste, joka jäsentää yksilön erityisen ajan suhteessa yleiseen aikaan. Runosarjassa se saa kuvakseen vedenalaisen kiven, urkupisteen ja nyt magneetin muodostaman kehityslinjan. Kiven kautta tähdennetään yksilön tarvetta sijoittaa itseään ajan virtaan ja saavuttaa näköala menneeseen ja tulevaan.

Urkupiste havainnollistaa sisäistä seisahdusta ajan mieltämisen lähtökohtana ja kiinnepisteenä. Se myös jatkaa sarjan musiikkikuvastoa. Magneetti tuo esiin ajan kokemistavan, joka ”jäsentää ympärilleen” sekä konkreettiset rautajyvät, vertauskuvalliset sävelet että ”kaikki elämän hetket”. Läsnä on myös heijastuksia ”kaikki aika ympärillä” -ajattelukehikosta.

Runosarjan loppuosassa rakentuu kaari ajan yleisistä pohdinnoista jäsentyneeseen ja eriytyneeseen käsitteellistämiseen, joka kuvaa yksilön tapaa asettaa itsensä suhteessa aikaan. Viimeinen runo korostaa vielä yksilöllistä lähtökohtaa. Merkittävänä mielletyn silmänräpäyksen ajan ”vuosituhat leijuu keveänä ilmassa, / ajan koko paino lepää / ihmistajunnassa” (Nummi 2000, 12). Aiemmin pohdittu inhimillinen hetken merkityksellistäminen ja pitkäkestoisten aikajaksojen keveys toistuvat.

Viimeiset säkeet palauttavat aiheen merkittävästä yksittäishetkestä ajan kauaskantoiseen prosessiin. Runo alkaa huomion pysähdyttämällä pistemäiseen hetkeen (välittömästi läsnä oleva ”nyt”) ja päättyy vuosituhannen liikkeeseen.

Ja nyt
hetki on ohi. Kun me tajuamme
se on jo ohi. On taas
aivan tavallinen ilta ja yö
ja kolmas vuosituhat ympärillä kiitämässä
valon nopeudella eteenpäin. (VM, 12.)

Hetken erityisyyteen liittyy sama vaikea tajuaminen kuin aiemmin sarjassa mainittuun syntymän ja kuoleman hetkien tavoittamattomuuteen. Ohikiitävä poikkeuksellinen aikapiste liudentuu arkiseksi vuorokausirytmiksi: erityisestä tulee jälleen aivan tavallista. Kokemuksellisesta ajan mieltämisestä siirrytään universaalin ajan määreisiin. Luonnontieteissä käsitys ajasta rakentuu valon nopeuden varaan sekä havaitsijan sijaintiin ja liikkeeseen aika-avaruudessa. Ajan mittaamisen vakiintuneet ihmiskokemuksesta riippumattomat periaatteet palaavat runon puhujan aikakäsitystä jäsentäviksi.

Runosarjassa ”Aivan tavallinen ilta” periaatteessa tavallinen hetki merkityksellistyy ajanlaskun taitekohdan, kollektiivisen innostuksen ja yksilöllisen kokemuksen kautta. Kuitenkin hetki jäsentyy ja paikantuu ensisijaisesti subjektiiviselle aikahorisontille, vaikka ajanlaskun periaatteista ja vaihtelevista aikakäsityksistä ollaan tietoisia. Ensimmäisen neljän runon ajan yleisen mittaamisen ja esittämisen käsittely saa vastapainokseen jälkimmäisen seitsemän runon vahvasti subjektiivisen ja omaperäisen käsitteellistämisen.

Lopuksi

Sarja ”Aivan tavallinen ilta” edustaa moninaisuutta, jolla aikaa Nummen lyriikassa käsitellään. Laajemminkin runotuotanto hyödyntää erilaisia käsitteellisiä malleja ajasta, mutta useimmiten temporaalisuus hahmottuu ilman pitkälle systematisoituja aikakäsityksiä tai teorioita. Kuten analyysini osoittaa, Nummen runojen yhteydessä

aikakäsitystä täsmällisempää on puhua aikaa jäsentävistä ajattelukehikoista. Runojen taustalta voidaan toki tunnistaa samanlaisia käsitteellisiä malleja, joilla ajan olemusta on jäsennelly esimerkiksi filosofiassa tai kognitiotieteissä. Aikateorioiden vuoropuhelu korostaa, ettei johonkin tiettyyn kokemistapaan välttämättä sitouduta, vaan ajan eri jäsennysmalleja asetellaan keskenään limittäin.

Nummen runojen puhuja suhteuttaa ajan kokemisen tapoja erilaisiin vastaavuuksiin, joista muodostuu temporaalista asemointia helpottava kehikko. Ajan vaikeasti mieltävän luonteen vuoksi tavallinen arkikokemus on myös epätavallinen, kerroksellinen ja monisäikeisesti yksilöllinen. Erilaisten kuvastojen avulla aikaa kuvataan konkreettisten yksityiskohtien kautta, vaikka abstraktiotaso säilyy. Paikoitellen yksittäiseen runoon saattaa kumuloitua useita ajan metaforisia jäsennyksiä. Kuvaus ajasta rakentuu usein analogian tai ristiriidan varaan tai ajan ja paikan kokemistapojen murtumiseen suhteessa tavanomaisiin aikakäsityksiin. Sanataiteelle tyypillisesti aikaa ei tyydytä kohtamaan sellaisenaan, vaan se pyritään myös merkityksellistämään. Nummen runoissa olennaista on subjektiivisen kokemuksen jäsentäminen suhteessa mielikuviin ajan olemuksesta. Ajan olemassaolo todentuu ensisijaisesti inhimillisen kohtaamisen kautta.

Lähteet

- Alanko, Anna-Maija 1998. Teema ja muunnelmat. ”Chaconne” – runon ja musiikin liitto. Katriina Kajannes (toim.), *Suuri fuuga. Artikkeleita 70-vuotiaalle Lassi Nummelle*. Kirjallisuuden laitoksen julkaisuja 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 51–60.
- Bahтин, Mihail 1979. *Kirjallisuuden ja estetiikan ongelmia. (Voprosy literatury i estetiki, 1975)*. Suom. Kerttu Kyhälä-Juntunen & Veikko Airola. Moskova: Progress.
- Elias, Norbert 1992 (1987). *Time: An Essay. (Über die Zeit, 1984)*. Trans. Edmund Jephcott. Oxford: Blackwell.
- Fraser, Julius T. 1988 (1987). *Time, the Familiar Stranger*. Washington: Tempus Books.
- Heidegger, Martin 2000. *Oleminen ja aika. (Sein und Zeit, 1927)*. Suom. Reijo Kupiainen. Tampere: Vastapaino.
- Hollsten, Anna 1997. Huoneen ja maiseman runoutta. Tila Bo Carpelanin lyriikassa. Mervi Kantokorpi (toim.), *Muodotonta menoa. Kirjoituksia nykykirjallisuudesta*. Porvoo & Helsinki: WSOY, 206–225.
- Hollsten, Anna 2004. *Ei kattoa, ei seiniä. Näkökulmia Bo Carpelanin kirjallisuuskäsitukseen*. SKST 982. Helsinki: SKS.
- Kajannes, Katriina 1995. *Kirjailija ja enkelit. Artikkeleita Lassi Nummesta*. Kirjallisuuden laitoksen julkaisuja 9. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kajannes, Katriina 2003. *Intohimo näkemiseen. Lassi Nummen varhaislyriikan kognitiivinen tulkinta*. SKST 901. Helsinki: SKS.

- Kamppinen, Matti 1999. *Enkelten aika. Aikakäsityksistä ja elämän tarkoituksesta*. Helsinki: Loki-kirjat.
- Kamppinen, Matti 2000. *Ajat muuttuvat. Esseitä ajasta, riskeistä ja tieteellisestä maailmankuvasta*. Tietolipas 165. Helsinki: SKS.
- Kaukonen, Katja 1996. *Aika rakenteena ja kuvina Lassi Nummen runokokoelmassa Matkalla niityn yli*. Suomen kirjallisuuden pro gradu -tutkielma. Tampereen yliopisto.
- Kinnunen, Aarne 2005. *Talo ilmassa. Joel Lehtosen Putkinotko*. Helsinki: WSOY.
- Klein, Wolfgang 1994. *Time in Language*. London & New York: Routledge.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Launonen, Hannu 1978. Jos tuuli todella puhuisi. *Parnasso* 3/1978, 182–185.
- Lyytikäinen, Pirjo 2004. Impivaarasta Alastalon saliin – paikan poetiikkaa. Outi Oja, Kaisa Ahvenjärvi, Elina Jokinen & Marjaana Männikkö (toim.), *Rappauksia*. Jyväskylä: Atena Kustannus, 153–172.
- Nummi, Lassi 1984. *Hiidentyven. Runoja*. Helsinki: Otava.
- Nummi, Lassi 1986. *Matkalla niityn yli. Runoja*. Helsinki: Otava.
- Nummi, Lassi 1992. *Portaikko pilvissä. Runoja*. Helsinki: Otava.
- Nummi, Lassi 1995. *Hengitys yössä. Runoja*. Helsinki: Otava.
- Nummi, Lassi 2000. *Välimeri. Runoja* [= VM]. Helsinki: Otava.
- Oja, Outi 1998. Musiikki Lassi Nummen runossa ”Kerron mitä näen – katkelmia suuresta fuugasta 5”. Katriina Kajannes (toim.), *Suuri fuuga. Artikkeleita 70-vuotiaalle Lassi Nummelle*. Kirjallisuuden laitoksen julkaisuja 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 77–89.
- Ojanen, Eero 2007. *Ajan filosofia*. Helsinki: Kirjapaja.
- Siitonen, Arto 2000. Ajan suunta. Sami Pihlström, Arto Siitonen ja Risto Vilkkonen (toim.), *Aika*. Helsinki: Gaudeamus, 146–155.
- Tarkka, Pekka 2000. *Suomalaisia nykykirjailijoita*. 6. laitos. Helsinki: Tammi.
- Turunen, Mikko 2010. *Haarautuvat merkitykset. Puukuvasto Lassi Nummen lyriikassa*. Acta-sarja 1530. Tampere: Tampere University Press.
- Tähkä, Riitta 1989. Psykoanalyttinen näkökulma ajan kokemiseen. Pirkko Heiskanen (toim.), *Aika ja sen ankaruus*. Philosophica-sarja. Helsinki: Gaudeamus, 56–74.
- Viikari, Auli 1989. Modernin runon aikakäsitys. Pirkko Heiskanen (toim.), *Aika ja sen ankaruus*. Philosophica-sarja. Helsinki: Gaudeamus, 86–98.